

В.І.ТИМОШЕНКО,
кандидат юридичних наук

ТЕОРІЯ ЄВРАЗІЙСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
(з історії політичної і правової думки)

За усвідомлення соціально-політичних і політико-юридичних проблем, що виникають перед незалежною державою, сучасна наука все частіше звертається до праць мислителів минулого, вивчає досвід вітчизняної і європейської політико-правової думки. Якщо окремі теоретичні побудови ліберальної політико-правової теорії, яка орієнтувалась на західні зразки, вже досліджувались і найбільш прогресивні її досягнення втілено на практиці, то консервативна теорія держави і права переважно залишається за межами поля зору сучасних дослідників. Одним із варіантів консервативної теорії була теорія євразійської держави. Слід зазначити, що консервативна свідомість у цілому в силу свого прагнення зберегти існуючий порядок речей виявилась тісно пов'язаною з конкретно-історичними і конкретно-національними умовами існування, у відтво-

ренні яких багато надій покладалося на державу. Саме тому оригінальна політична програма євразійців заслуговує на увагу, деякі її положення можуть бути корисними і повчальними для сучасних ідеологів і практичних політиків.

Євразійство як суспільно-політична течія російського зарубіжжя виникло на початку 20-х років ХХ ст. і відразу знайшло широку підтримку серед російської еміграції. Маніфестом євразізму стала книга М.С. Трубецького «Європа і людство» (1920 р.) і збірник «Вихід до Сходу. Передчуття і звершення. Ствердження євразійців» (1921 р.). Авторами збірника і засновниками нового напрямку були М.С. Трубецький, який спеціалізувався на культурно-етнічних та ідеологічних аспектах євразізму, П.М. Савицький, який займався геополітикою, географією і очолював політико-змовницьку лінію, мистецтвознавець П.П. Сувчинський, філософ і богослов Г.В. Флоровський, правознавець В.М. Ільїн та ін. В середині 20-х років до руху приєднався філософ права і державознавець М.М. Алексєєв, який став автором державно-правової концепції євразізму. Цей рух, що захопив і 30-ті роки, мав численних прихильників і співчувачих, серед яких були Г.В. Вернадський, А.П. Карсавін, П.М. Біцилл, С.А. Франк та ін.

В основі нового вчення лежали чотири ідеї: утвердження особливих шляхів розвитку Росії як Євразії; обґрунтування своїх ідеалів на засадах православної віри; ідея культури як симфонічної особистості; визнання необхідності такого державного устрою, який би забезпечив розвиток Росії-Євразії на шляху до її ідеалів¹.

Постановка питання щодо особливого місця Росії в геополітичному просторі, про статус Росії як неприв'язаної цілком ні до європейських, ні до азіатських інтересів, але такої, що однаково впливає на долю і Європи і Азії, належить російському вченому М.Я. Данилевському («Росія і Європа», 1869 р.)². Ідея щодо орієнтації на Схід і обґрунтування унікальності свого серединного між Сходом і Заходом становища стала наріжним каменем євразізму. В євразійській теорії росіяни, як і всі народи «російського світу», не є ні європейцями, ні азіатами. Їх родове ім'я — євразійці — вказує на культурно-історичну єдність цих народів у їх геополітичній та етнопсихологічній цілісності. В програмному документі євразізму «Формулювання 1927 р.» зазначено: «Росія — це особливий світ. Доля цього світу протікає окремо від долі країн на захід від неї (Європа), а також на південь і схід від неї (Азія). Особливий

світ цей повинен називатись Євразією»³. Межі Євразії співпадають із межами Російської імперії⁴.

Євразійство розглядало російську культуру і, зокрема державність як таку, що увібрала в себе досвід не лише Заходу, а й Сходу. Стверджувалося, що монголо-татари начебто заклали основи державного устрою Євразії. За словами П.М. Савицького, «татарщина», будучи карою Божою, вплинула на побут, стиль життя, психологію російського народу, на його соціальну організацію і державний устрій. Європеїзація Росії, розпочата Петром I і продовжена його прозахідними наступниками, до яких євразійці зараховували і марксистів, оцінювалася ними негативно — як перекручення євразійської самобутності Росії. Обґрунтовувалась теза, що Росія, яка скинула татарське іго, має скинути і європейське іго⁵. Культурно-просторовий підхід євразійців до сучасності був протилежним прогресистсько-еволюціоністській моделі, що домінувала на Заході. «Сучасність» ототожнювалася із Заходом, «традиція» — зі Сходом. «Сучасний світ», «прогрес» розглядався як виродження і занепад, як таке, що слід подолати і знищити. Позитивним же оголошувалось «Велике повернення», «вихід до Сходу», як до «джерела», «начала», «принципу», до забутої, втраченої серцевини речей.

Відмежування євразійців від Заходу було далеко не повним. Євразійство, як і сучасні йому геополітичні теорії Заходу, розглядало зв'язок між землею і державою як реальний, природний, органічний. З точки зору західної геополітики держава є насамперед «географічним індивідом» або явищем, обов'язково вміщеним у форми земного простору. Подібні думки висловлювались і євразійцями. Держави для них є формами «співжиття», що будуються на основі «генетичних вікових зв'язків» між рослинним, тваринним і мінеральним царствами, з одного боку, людиною, її побутом і навіть духовним світом — з іншого.

В межах євразізму розроблялись дві концепції держави, що доповнювали одна одну, але повністю не співпадали: концепція «держави правди» та «ідеократичної, демотичної і гарантійної держави». Ідейні складові «держави правди» знаходили в давніх руських літописах, на яких за словами історика-євразійця М. Шахматова, позначилось прагнення «зберегти первинну істину, скорити людську волю, людське «самочинство» релігійно-державній правді»⁶. Головна місія «держави правди», справедливої держави — підпо-

рядкування державності цінностям, що мають неминуще значення. З цього випливає, що «держава правди» є не кінцевим ідеалом, досягненим у результаті соціальних перетворень, а лише етапом на шляху до істини. Перед «державою правди» поставали три завдання: охороняти православ'я, «повертати правду на землю» і протистояти абсолютизації матеріального начала у житті народу. Євразійці були переконані, що будь-яка національна культура виникає на релігійній основі. Для євразійської культури такою основою стало православ'я, що прагне до воз'єднаності. Схід відрізняється від Заходу культурою, наповненою ідеєю православ'я, або «ідеєю-правительською». Під її впливом формується все духовне життя, створюється державність особливого, ідеократичного типу, яка вимагає жертвності, що здійснюється не в ім'я поняття «народ» або «людина», а в ім'я серединного поняття — «особливий світ», тобто «Росія—Євразія»⁷.

На думку євразійців, в ідеократії влада має бути максимально сильною, але вона повинна близько стояти до народу. Євразійці характеризують таку владу як демотичну правлячу верству, що формується шляхом особливого типу відбору її з народу і яка виражає інтереси народу. Ідеократія, або народна автократія, здатна поєднувати народний суверенітет з початками народовольства. Правляча верства повинна протиставити себе масам, тому що вони зберігають схильність до деструктивних дій. Політична воля правлячої верстви знизу контролюється законодавчо представленою в органах управління народною волею, а зверху — добровільно прийнятими ідеями і цінностями патріотичного і релігійно-духовного характеру. Завданням правлячої верстви є організація неузгоджених дій мас, припинення їх деструктивності. Виконання цих функцій вимагає від самої правлячої верстви єдності і повної координації зусиль. «Той тип відбору, — писав М.С. Трубецький, — який згідно євразійському вченню нині покликаний встановитися у світі і, зокрема, в Росії-Євразії, називається ідеократичним і відзначається тим, що основною ознакою, за якою при цьому типові відбору об'єднуються члени правлячої верстви, є спільність світогляду»⁸. Можна сказати, що ідеократія — це підпорядкування соціального життя конкретному ідеалу, що випливає із культури, релігії, духу нації і держави, і який залишається незмінним, незважаючи на політичні, ідеологічні, етнічні і навіть релігійні зміни.

В євразійській концепції держава характеризується як «демотична». «Демотичність» означає органічний зв'язок між індивідами, який перетворює їх в певне органічне ціле, симфонічну особистість. «Демотія» — це «органічна демократія», принцип співучасті народу в своїй власній долі. Народ тут не випадковий набір громадян, а сукупність історичних поколінь: минулих, нинішніх і майбутніх, що створюють оформлену державою єдність культур.

«Демотична» держава ідеократична, але не доктринальна: вона уникає примусового навіювання тотального релігійного або філософського світогляду, при цьому прагне сформулювати не єдиний, всеохоплюючий світогляд, а «суспільну думку певної культурно-історичної епохи». «Демотична» держава на відміну від доктринальної (наприклад, марксистської) будується на загальнонародному визнанні⁹.

Прикметною ознакою моделі євразійської держави є її гарантійний характер. Ідея гарантійної держави, за М.М. Алексєєвим, знаходить своє вираження в основному законі або конституції. Основою такої конституції є декларація обов'язків держави, яка стверджує ті вимоги, що суспільна думка певної епохи ставить до держави і які державна влада зобов'язується проводити в життя. Гарантійна держава не заперечує прав громадян, проголошених у буржуазно-демократичних деклараціях, але вона вважає, що ці права знаходяться у повітрі, якщо вони не гарантовані обов'язками держави. Вона не заперечує також і прав держави щодо громадян, але вважає, що одностороннє виділення їх є ознакою режиму авторитарного і деспотичного¹⁰.

У предметному складі держави як суспільно-історичного індивідуума М.М. Алексєєв виділяв дві різні сторони. З одного боку, держава є історичним фактом — «однією із форм життя», що виникла незалежно від людської волі, виросла так само стихійно, як і інші форми життя. З іншого боку, держава виступає як такий суспільний індивідуум, істотною ознакою якого є свідомо організована суспільних сил для досягнення спільних цілей. Держава є не лише природний факт, а і діяльність, вольове напруження, організована сукупна енергія.

Будь-яка держава виконує ряд завдань і функцій, розвиває певну доцільну діяльність, що спрямована на досягнення економічного і соціального добробуту. Гарантійна ж держава, за М.М. Алексєє-

евим, забезпечує проведення у життя позитивної програми, яка ґрунтується на таких принципах.

1. Створення максимально розвинутої матеріально-технічної бази життя, забезпечення всіх основних потреб громадян. («Принцип матеріальної інтенсифікації життя»).

2. Організація додаткової праці, спрямованої на культурне будівництво, задоволення і розвиток духовних потреб громадян («принцип підпорядкованої економіки»).

3. Не заперечуючи внутрішню «негативну» свободу людини, її особисте самовизначення, гарантійна держава ставить своєю метою створення найбільш сприятливих зовнішніх умов, що забезпечують таке становище, за якого ця свобода не була б використана в цілях чисто негативних («принцип позитивної свободи»).

4. Гарантійна держава прагне до створення вищої культури, яка втілювала б у собі ідею загально-людської пристойності і одночасно максимально слугувала б проявленню національних, племених і місцевих особливостей населення («принцип організації культури як наднаціонального цілого на багатонаціональній основі»).

5. Гарантійна держава прагне залучити до економічного, політичного, соціального і культурного будівництва найбільшу кількість громадян («принцип демотизму»)¹¹.

М.М. Алексєєв вважав, що ці принципи своєю зворотною стороною виражають основні права громадян гарантійної держави: право на життя, на культурний розвиток, на максимальне сприяння в користуванні своєю свободою, право на національне і культурне самовизначення, на участь в державному будівництві тощо.

Для втілення у життя зазначених принципів держава застосовує зовнішні засоби, серед яких М.М. Алексєєв на перше місце ставить фізичний примус, але застерігає, що цей засіб є можливим лише за виключних і надзвичайних випадків. Другим засобом є володарювання і підпорядкування, яке передбачає на протигагу фізичному примусу особливий душевний і навіть духовний зв'язок між володарюючими і підвладними. Гарантійна держава ставить своєю головною метою усунення із владних відносин елементів сваволі і особистої примхи. Це досягається насамперед шляхом закріплення владних відносин у загальних нормах, тобто встановленням державою законом, який точно розподіляє функції володарюючих і обмежує чисто особисті прояви їх волі. Для цього в державну практику вводиться начало керівництва і пов'язаного з ним авторитету

спеціалістів. Керівництво є таким управлінням природними або соціальними процесами, заснованим не на владних перевагах, не на навіюванні, а виключно на технічних знаннях і на почутті авторитету, які ці знання пробуджують.

Таким чином, державна організація тримається на застосуванні «зовнішніх» засобів: на примусі, владі, керівництві. Але якими ж гарантіями повинна бути обставлена влада в державі, щоб забезпечити державний порядок і застерегти його від можливої сваволі? Наслідуючи слов'янофілів, М.М. Алексєєв стверджує, що питання про гарантії в державі є переважно моральним. Самого себе, на його думку, можна примусити лише духовно і морально. До такого висновку М.М. Алексєєва приводить його розуміння права, відмітною ознакою якого є аж ніяк не зовнішній примус. Право він визначає як ту галузь духовно-морального життя людини, яка має справу з тим, що людина «вільно може» і до чого вона насильно не примушується.

Примус і насильство в праві починаються лише тоді, коли право порушується і коли необхідно вступитися на його захист. М.М. Алексєєв переконаний, що організація такого примусового захисту не завжди можлива. Із неї виключена та сфера діяльності верховних органів держави, які ніхто не може примусити, крім них самих. Обов'язок виконувати закон для самого законодавця є чисто моральним обов'язком. Почуття законності, що пронизує державу, є одним із моральних почуттів. Саме ті держави, в яких це почуття найбільш розвинене, і є гарантійними¹². Прагнення до найбільшого забезпечення гарантійного порядку є останньою рисою того державного ладу, який є досконалим.

Яка ж форма правління має бути встановлена в гарантійній державі? Така держава не може бути монархією, так як суверенітет тут належить не окремій особі, а, з одного боку, провідній ідеї, з іншого — тому народу, який цю ідею виявляє і здійснює. Але чи можна у такому разі вважати гарантійну державу республікою? Ідея республіки ні історично, ні фактично невід'ємна від теорії народного суверенітету; основною ж догмою теорії народного суверенітету є культ більшості, абсолютизація більшості, віра в те, що устами більшості говорить істина і справедливість. Євразійці не заперечують принцип більшості, але вважають цей принцип чисто технічним і відносним. Цілковито вірно вони відкидають ідею Ж.-Ж. Руссо, що більшість ніколи не помиляється. Звідси і неможливість вва-

жати «загальну волю» безумовно суверенною. Для них суверенною є основна державна ідея. «Загальна воля» цю ідею не створює, а її знаходить. «Загальна воля» — не творець, а лише орган для сприйняття ідеї. Водночас ніхто, крім народу, не міг знайти цю ідею, не міг її сприйняти. Принцип і народ в певному розумінні неподільні: ідея німа без народу, народ сліпий без ідеї. Ім обом і повинен належати суверенітет в державі¹³. Саме тому гарантійна держава є демотичною ідеократією або ідеократичною демотією. Таку державу можна назвати республікою, якщо тлумачити ідею республіки в давньому римському розумінні як «спільну справу». Для євразійців демократія має цінність лише в розумінні «самоуправління» народу самим собою. Головним принципом тут є політична рівність, тобто можливість кожного однаковою мірою брати участь в управлінні державою. Демократія є лише засобом для утвердження демотичного порядку, і там, де цей засіб вступає у конфлікт з ідеєю демотії, там він стає непридатним і скасовується. Трагізм демократії, на думку євразійців, полягає у тому, що народ шляхом самоуправління, голосування, виборів, може скасувати блага і цінності демократії.

Таким чином, теорія євразійців будувалася на протиставленні органістського, холістського підходів до суспільства і держави та механістського, індивідуалістичного, «контрактного» підходів. Якщо ліберальна теорія держави і права виходить із передумови «автономності», «суверенності» індивідуума, його самодостатності і закінченості, то євразійська теорія має справу не з індивідуумами («неподільними»), а з персонами, особистостями, які є дискретними формами вираження єдиного — общини, народу, держави. Адже народ у гарантійній державі є не механічною сукупністю індивідів, а певною органічною єдністю економічних і професійних організацій. Тут все слугує всьому, здійснює роль, задану цілим, і має перспективу постійної співучасті в цьому цілому. Права людини пріоритету не мають. Теоретики гарантійної держави хоча й користуються категорією «права», але лише у прикладному, інструментальному розумінні для викладу тих юридичних питань, які зручніше розглядати з позиції прав. Але це лише технічна необхідність звернення до прав, а тому доцільно щодо євразійської політико-правової теорії говорити не про права, а лише про обов'язки. Слід зважити на думку М.О. Бердяєва, який вказував на таку небезпечну сторону євразійської ідеології, як утопічний етатизм, і який звину-

вачував євразійців в тому, що свободу і права людини вони приносять в жертву ідеократичній державі¹⁴. Цю жертву євразійці пояснюють прагненням побудувати ідеальну, досконалу державу, яка не відмовляється від елементів народоправства, але виходить з того, що ці елементи не повинні бути абсолютизовані. Лише в такому разі згідно з євразійською теорією йтиметься про соціальну державу, про її істинно народний характер.

1. Новикова А., Сиземская И. Политическая программа евразийцев: реальность или утопия? // *Общественные науки и современность*. — 1992. — № 1. — С. 106.
2. Андрианова Т.В. Геополитические теории XX в.: Социально-философское исследование. — М., 1996. — С. 163, 169.
3. Евразийство. Формулировка 1927 года. — Прага, 1927. — С. 6.
4. Евразийство: Опыт систематического изложения (1926) // В поисках своего пути: Россия между Европой и Азией: Хрестоматия по истории российской общественной мысли XIX и XX веков / Сост. Н.Г. Федоровский. 2-е изд., перераб. и доп. — М., 1997. — С. 585.
5. Русский узел евразийства. Восток в русской мысли: Сборник трудов евразийцев / Отв. ред. Н.И. Толстой. — М., 1997. — С. 36, 37.
6. Шахматов М. Государство правды: Опыт по истории государственных идеалов в России // *Евразийский временник*. — Берлин, 1925. — Кн. 4. — С. 27.
7. Трубецкой Н.С. Об идее правительнице идеократического государства // *Евразийская хроника*. — Берлин, 1935. — Вып. 2. — С. 35.
8. Трубецкой Н.С. Идеократия и армия // *Евразийская хроника*. — Париж, 1928. — Вып. 10. — С. 3.
9. Исаев И.А., Золотухина Н.М. История политических и правовых учений России XI — XX вв. — М., 1995. — С. 371, 372.
10. Алексеев Н.Н. Русский народ и государство. — М., 1998. — С. 374.
11. Там само. — С. 375, 402, 403.
12. Там само. — С. 604, 605.
13. Там само. — С. 384.
14. Бердяев Н. Утопический элитизм евразийцев. («Евразийство»: Опыт систематического изложения) // *Собр. соч. В 4-х т.* — YMCA-PRESS, 1989. — Т. 3. — С. 660, 661, 663.